

MEDITERRANI, CIUTAT I REGIÓ

FLOCEL SABATÉ

Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Catalans

Els tres termes que encapçalen aquest text pretenen compendiar una intensa recerca interdisciplinària adreçada a cercar una perspectiva diacrònica que faciliti la comprensió de l'espai mediterrani, entenent aquest espai com una suma de territoris entreligats, tot configurant una llarga i continuada interrelació,¹ precisament a partir de l'encaix entre les ciutats i les seves regions.

1. Capitalitats urbanes i regions al Mediterrani

No pretenem reivindicar la singularitat de l'espai mediterrani o cercar-ne trets inequívocament propis. Les conclusions de Horden i Purcell no poden ser més dissuasives: «the region is only loosely unified, distinguishable from its neighbours to degrees that vary with time, geographical direction and topic. Its boundaries are not of the sort to be drawn easily on a map. Its continuities are best thought of as continuities of form or pattern, within which all is mutability».² Tanmateix, aquests espais imprecisos estan posats en relació per una massa aquosa que no separa sinó que apropa, aportant un contacte i una mal-leabilitat entre societats al llarg de la història. El rol exercit pels nuclis urbans en aquest marc, en esdevenir-ne centres rectors, sembla reiterar-se al llarg de situacions històriques ben diverses. La percepció d'un mar que apropa ha estat repetida diverses vegades per la boca i la ploma d'autors ben diversos. No podem, però, anar-ho repetint tot empenyant un lloc comú. Es tracta, en qualsevol cas, d'una afirmació que cal verificar, perquè la seva correcta interpretació comportarà unes determinades conseqüències socials i científiques.

D'antuvi, és clar que l'ésser humà ha trobat en aquest espai, al llarg dels segles, territoris que han propiciat l'organització col·lectiva a fi d'encarar l'obtenció de recursos per a la subsistència, l'articulació conjunta de la població i, en definitiva, la governabilitat de les societats. Estem parlant, doncs, d'un sorgiment força natural d'agrupacions urbanes, atentes al seu interior i inserides en el context territorial que l'envolta. Aquest protagonisme de les agrupacions urbanes, en el sentit més

ample de la seva definició, es projecta inextricablement sobre l'entorn territorial. La ciutat sempre regeix un territori, el qual esdevé així la seva regió. En el seu punt de partida, és una conseqüència pràcticament tautològica de l'establiment de nuclis d'hàbitat: «el asentamiento humano tiene carácter focal».³ No hi ha ciutat sense regió i, per tant, l'articulació de la societat es pot definir com la interacció i la concatenació de regions. L'equació Mediterrani, ciutat i regió esdevé, en aquest sentit, una deducció lògica i coherent, però que no podem assumir sense verificar, sobretot pel que fa a la pretesa continuïtat secular que mantindria aquest plantejament al llarg de les successives cultures i plantejaments socioeconòmics.

Per començar, l'arqueologia ha contribuït poderosament a extreure la definició urbana del paradigma clàssic i a copsar, en canvi, unes societats protohistòriques mediterrànies centrades en uns nuclis urbans que no sols aplegaven milers d'habitants, sinó que, concordant amb aquestes dimensions, desenvolupaven una específica articulació territorial mitjançant una projecció i una interrelació econòmica, política i fins i tot cultural. Més enllà de qualsevol disquisició historiogràfica entorn de la definició de ciutat, la relació entre ciutat i regió a la Mediterrània protohistòrica es confirma en la seva contundent presència i en la seva incidència social i territorial.⁴ Es podria dir, doncs, que la complexitat política, social i econòmica de la societat propicià la progressiva consolidació d'unes estructures de poder canalitzades per viaranyos urbans.

Damunt d'aquesta base, l'enllaç entre ciutat i regió facilità la relació entre interessos continentals i ambicions marítimes, de tal manera que el Mediterrani no era l'àmbit exclusiu de relació entre voreres marítimes, sinó un espai d'enllaç amb el rerepaís interior, tal com immediatament palesaren les diferents evolucions tant en el vessant oriental com en l'occidental, vers cultures com la púnica, la grega i fins i tot la romana.⁵

Dins aquest marc, l'assumpció del caire urbà de la societat anà més enllà del simple àmbit físic, perquè pròpiament fruïa dels valors amb què s'articulà la vida

1. David ABULAFIA, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, Londres, Penguin Books, 2011.

2. Peregrine HORDEN i Nicholas PURCELL, *The Corrupting Sea: A study of Mediterranean History*, Oxford, Blackwell, 2000, p. 523.

3. Richard J. CHORLEY i Peter HAGGET, *La geografía y los modelos socio-económicos*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1971, p. 217.

4. Robin OSBORNE i Barry CUNLIFFE (ed.), *Mediterranean Urbanisation 800-600 BC*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

5. Pierre BRIANT, «Los imperios del Mediterráneo», a Juan SALVAT i Josep M. SALRACH (ed.), *Historia universal*, vol. I, Barcelona, Salvat, 1980, p. 260.

a les respectives societats. No és estrany, doncs, que a Grècia Aristòtil definís l'ésser humà com un animal urbà, perquè encara que sovint la seva famosa frase s'hagi traduït com a «animal polític», el fet és que aquesta política s'identifica amb la vida urbana, i per això el filòsof feu servir la paraula amb què referir-se a les ciutats: ἀνθρώπος φύσει πολιτικὸν θῶον.⁶ La integració entre ciutat i camp, és a dir, entre ciutadà i camperol, esdevindria la principal aportació en els valors polítics i socials grecs, i la fluctuació i retrocés en aquest aparellament seria el principal senyal de crisi en la cohesió de la societat, a parer d'Austin i Vidal-Naquet.⁷

L'absorció de la cultura grega dins de l'Imperi romà mesclà les respectives aportacions per al sistema polític i cultural urbà. L'Imperi romà es pot definir com una concatenació de ciutats. Ho podríem dir, com és prou conegut, per l'estructura econòmica, per l'articulació social i pel funcionament polític. Però sobretot ho hem de dir per la convicció cultural assumida per la societat coetània. Ciceró no dubtà a afirmar que, en l'articulació de la societat humana, res no plau més a la divinitat que les ciutats: «nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appelluntur».⁸

Administrativament, l'espai romà concatena *civitas* amb el seu *territorium*.⁹ El paper rector urbà sobre el territori esdevé aglutinador i referent de la societat romana. Per això, la fi de l'antiguitat tardana i la transició de l'autoritat romana cap als regnes germànics en el Mediterrani occidental, o vers l'adaptació bizantina en el Mediterrani oriental, sempre s'ha explicat a partir dels canvis urbans. Tanmateix, res no es cospa adientment si no s'adopta un prisma que inclogui alhora la ciutat i el territori, tal com ja remarcava, a finals del segle xx, Averil Cameron respecte al Mediterrani tar-doantic: «scholars are now increasingly realizing the need for an overall view of town and country».¹⁰

Quan la societat islàmica s'escampa, des del seu focus aràbic sobre el Mediterrani, manté comportaments clarament imbricats amb les solidaritats tribals que se situen en l'origen dels seus pobles, però alhora adopta una estructura nítidament urbana. Política, cultura, economia i, en definitiva, identitat social són essencialment urbanes. Mikel de Epalza ho va senten-

ciar amb claredat: «el fenómeno urbano es esencial en la civilización árabe-islámica [...]. Ante estudios a veces valiosos, pero muchas veces parciales y deformes, que insisten sobre el carácter tribal o rural de la sociedad andalusí, creo que hay que insistir en ese carácter urbano, que afecta a todo [...]. Nada escapa, de una forma u otra, a ese carácter urbano y ha de articularse con los demás elementos del urbanismo musulmán, si no se quiere perder su sentido y sus características vitales y reales más profundas».¹¹

Precisament, tractant d'avaluar l'impacte de la irrupció musulmana, Henri Pirenne va promoure una de les explicacions que han esdevingut més conegudes i polèmiques, en valorar que en derivaria una fractura del Mediterrani, essent aquesta la causa dels greus trastorns econòmics que seguirien.¹² Tot i que, evidentment, la historiografia ha matisat àmpliament aquesta visió rupturista, l'accent sempre s'ha percebut en les ciutats. Per això, en qualsevol cas, el desenvolupament socioeconòmic del sud europeu en els segles centrals de l'edat mitjana s'ha apreciat com una conseqüència del desvetllament de ciutats comercials.¹³

En realitat, tota la dinàmica econòmica, l'evolució social i l'adaptació dels valors amb què es perfil·larà la identitat baixmedieval situa l'epicentre en el món urbà. L'economia cristiana de mercat que, en expressió de Todeschini,¹⁴ marca la teoria econòmica i l'articulació social si més no fins al Concili de Trento,¹⁵ se centra en les dinàmiques ciutats sobretot mediterrànies.¹⁶ La doctrina cristiana s'adaptà als paràmetres coetanis i assumí la ciutat com a referent ideològic en tots els vessants —el Cel que espera els benaventurats després del Judici Final deixa de representar-se com el jardí altmedieval per a passar a ser vist com una ciutat perfecta—¹⁷ i contribuï poderosament al raonament teològic i filosòfic que avala la societat sorgida de l'empenta urbana, amb una implicació tan plena com la descrigué Comblin:

11. Mikel de EPALZA, «Espacios y sus funciones en la ciudad árabe», a *Simposio Internacional sobre la Ciudad Islámica*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, p. 10.

12. Henri PIRENNE, *Maboma y Carlomagno*, Madrid, Alianza, 1978, p. 134-229.

13. Roberto S. LÓPEZ, *La révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, París, Aubier Montaigne, 1974, p. 84-204.

14. Giacomo TODESCHINI, *Richesse franciscaine: De la pauvreté volontaire à la société de marché*, La Grassa (França), Verdier, 2008, p. 11-274.

15. Odd LANGHOLM, «The Economic Ethics of the Mendicant Orders: a Paradigm and a Legacy», a *Ètica e politica: le teorie dei Frati Mendicanti nel Due e Trecento: Atti del XXVI Convegno Internazionale (Assisi, 15-17 ottobre, 1998)*, Spoleto (Itàlia), Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, 1999, p. 155-172.

16. Georges JEHÉL i Philippe RACINET, *La ville médiévale: De l'Occident chrétien à l'Orient musulman ve-xve siècle*, París, Armand Colin, 1996, p. 137-476; Thierry DUTOUR, *La ville médiévale*, París, Odile Jacob, 2003, p. 233-262.

17. Colleen MCDANNELL i Bernhard LANG, *Historia del cielo*, Madrid, Taurus, 2001, p. 189-192.

6. ARISTÒTIL, *Política*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1983, p. 3.

7. Michel AUSTIN i Pierre VIDAL-NAQUET, *Economía y sociedad en la antigua Grecia*, Barcelona i Buenos Aires, Paidós, 1986, p. 147-148.

8. Marc Tul·li CICERÓ, *De republica*, Madrid i València, Bello, 1958, p. 132.

9. Javier ARCE, *El último siglo de la España romana (284-409)*, Madrid, Alianza, 1986, p. 105-106.

10. Averil CAMERON, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Londres i Nova York, Routledge, 1993, p. 175.

«podemos decir que nunca la Iglesia se identificó tan profundamente con un régimen social».¹⁸

No pas casualment, a la baixa edat mitjana torna Aristòtil: Tomàs d'Aquino,¹⁹ Marsili de Pàdua,²⁰ Bàrtolo de Sassoferrato,^{20bis} Francesc Eiximenis²¹ o, ja en el segle XVI, Thomas Smith,²² entre molts altres, repeteixen el seu parer que entre totes les formes lícites de govern, el millor és el del poble. Aquest, que no es pot confondre amb la seva degeneració que seria la democràcia, ve a propugnar un sistema de representativitat, imbricat amb un determinat sector social econòmicament emprenedor i urbà. L'ideal aplicat en el govern municipal s'apodera de les formes de gestió de la representativitat estatal, és a dir, el model polític baixmedieval és, en gran part, una projecció i adaptació del sistema assumit com a idoni en la governabilitat urbana.²³

Aquest protagonisme urbà en tots els casos és alhora territorial. La dualitat entre els àmbits rural i urbà té molt de fal·làcia historiogràfica pel que fa a l'edat mitjana. Des dels primers moments, la inversió segura en el context medieval és la propietat. Amb naturalitat les elits urbanes inverteixen en propietats i rendes a l'entorn del respectiu centre urbà, contribuint així a teixir una xarxa d'influència en la qual se cerca la translació jurisdiccional.²⁴ La capitalitat urbana comporta així una lectura regional. Es pot dir, doncs, que els països mediterranis es van afaïçonant, adequats a les diferents circumstàncies i contextos, entrelaçant regions urbanes.²⁵

18. José COMBLIN i Francisco Javier CALVO, *Teología de la ciudad*, Estella (Navarra), Verbo Divino, 1972, p. 287.

19. Tomàs d'AQUINO, *Summa theologiae*, I, II.1. 105, art. 1 (Tomàs d'AQUINO, *Suma de teología*, vol. II, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1997, p. 864).

20. Marsili de PÀDUA, *Le défenseur de la paix*, ed. a cura de Jeannine Quillet, París, Librairie Philosophique J. Vrin, 1968, p. 89-92.

20 bis. Bàrtolo de SASSOFERRATO, «Traité sur le gouvernement de la cité» a *Traité sur les guelfes et les gibelins; sur le gouvernement de la cité; sur le tyran*, ed. a cura de Sylvain Parent, París, Les Belles Lettres, 2019, p. 74.

21. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià. Segona part, volum primer*, ed. a cura de Curt Wittlin, Arseni Pacheco, Jill Webster, Josep M. Pujol, Josefina Fíguls, Bernat Joan i Agustí Bovet, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1986, p. 315.

22. Thomas SMITH, *De Republica Anglorum: A Discourse on the Commonwealth of England*, ed. a cura de Leonard Alston i Frederic W. Maitland, Cambridge, Cambridge University Press, 1906, p. 9.

23. Flocel SABATÉ, «État et alliances dans la Catalogne du bas Moyen-Âge», a François FORONDA i Ana Isabel CARRASCO (ed.), *Du contrat d'alliance au contrat politique: Cultures et sociétés politiques dans la péninsule Ibérique à la fin du Moyen Âge*, Tolosa, Méridiennes, 2007, p. 308-360.

24. Flocel SABATÉ, «The Defection of the Medieval Catalan Bourgeoisie: a Mutation of Values or a Bibliographic Myth?», a María ASENJO-GONZÁLEZ, *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, Turnhout (Bèlgica), Brepols, 2013, p. 118-126.

25. Flocel SABATÉ, «Les villes des pays de l'Europe méditerranéenne au bas Moyen Âge: espace et pouvoir», a Antoni RIERA,

Un territori específic de regions urbanes entrelaçades configura un llegat medieval per als segles moderns. La historiografia ha matisat la sotragada econòmica i social amb què s'albirava el Mediterrani que, en el segle XVI, perdia de sobte centralitat pel fet que l'Atlàntic havia introduït noves geografies.²⁶ Hom ha percebut força continuïtats en el teixit vertebrador de l'economia i la societat dels països europeus mediterranis,²⁷ tot i que, evidentment, les societats de la Mediterrània van entrant, sobretot des de la segona meitat del segle XVI, en un escenari en què la globalització imposa diversos i a vegades allunyats punts de referència.²⁸

En qualsevol cas, les viles i ciutats han continuat essent el pern vertebrador de les societats mediterrànies en els segles moderns. De fet, les ciutats s'apoderen dels canvis. L'era de les revolucions encetades el 1789 mena, com és prou conegut, a un nou model de societat, en la qual tot el protagonisme se situa en mans burgeses, és a dir, en mans dels grups dirigents sorgits del desenvolupament i l'empenta urbana.²⁹

Les elits burgeses dirigeixen els canvis en el segle XIX, conduint a uns nous plantejaments econòmics i polítics —capitalisme i liberalisme— concordants amb els seus interessos que, amb el respectiu desenvolupament i no poques contradiccions, aporten una fisonomia específica a les viles i ciutats.³⁰ Aquestes assoleixen fins i tot unes dimensions concordants amb el pes econòmic, social i polític exercit. Norman Stone, a fi de definir el nou escenari, subratlla les metròpolis com un dels indicadors de la plasmació d'un nou ordre en començar el darrer quart del segle XIX.³¹ Es pot discutir fins a quin punt les capitals de l'Europa meridional segueixen aquesta carrera vers una nova definició econòmica i social, però en cap cas no es pot desconèixer el protagonisme urbà també al Mediterrani sota els nous paràmetres. Certament, les noves realitats territorials i

Jospe GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament / Villes méditerranéennes: civilisation et développement*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 210-212.

26. Bartolomé YUN, «Economic Cycles and Structural Changes», a Thomas A. BRADY JR., Heiko A. OBERMAN i James D. TRACY (ed.), *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, vol. I, Leiden (Països Baixos), Brill, 1994, p. 113-125.

27. Paulino IRADIEL, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490 y 1530», a Ernest BELENGUER (ed.), *Congreso Internacional «De la unión de coronas al Imperio de Carlos V»*, vol. I, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 102-103.

28. Alberto TENENTI, *La formación del mundo moderno*, Barcelona, Crítica, 1985, p. 236-240.

29. Carlos MARTÍNEZ SHAW, *El despertar de las masas: Cara y cruz de la Revolución Francesa*, Barcelona, Bruguera, 1976, p. 7-14.

30. Jacques DROZ, *Europa: Restauración y revolución 1815-1848*, Madrid, Siglo Veintiuno, 1981, p. 41-48.

31. Norman STONE, *La Europa transformada 1878-1919*, Madrid, Siglo Veintiuno, 1985, p. 5-7.

fins i tot estatals que es van formant als segles contemporanis, a partir de l'impuls de les respectives elits urbanes abocades sobre la regió, sorgeixen de centres emprenedors, tal com la bibliografia ha insistit en casos com els de Barcelona, Torí, Milà, Salònica o Alexandria.³² La projecció d'aquests centres sobre un entorn a manera de xarxa que fins i tot pot encabir tot un estat, remet a una lectura ben ampla i estesa del binomi ciutat i regió en l'espai mediterrani.

Els forts canvis demogràfics del segle xx han estat resumits per Pierre Guillaume en dos mots: urbanització i envelliment, incloent en el primer notoris desplaçaments de població.³³ Les desigualtats inherents a aquesta situació han trobat un escenari específic a la Mediterrània. La interacció entre ciutat i regió s'imposa com una realitat inqüestionable que requereix l'anàlisi dels seus diferents vessants. Ja el 1970, per exemple, Joan Vilà Valentí i Horacio Capel estudiaven el cas espanyol, destacant-hi la relació entre els dos àmbits —*campo y ciudad*— a partir de l'atracció d'aquesta com a centre industrial, comercial i de serveis, i dels fluxos demogràfics com la forta immigració rural.³⁴ Tot plegat imposa que una comprensió de l'evolució social ha de passar per una correcta anàlisi de la relació entre les capitalitats urbanes i les regions generades, en els seus diferents nivells. Estudar la relació entre camp i ciutat ha esdevingut obligat a fi d'entendre l'evolució social i territorial i preveure'n evolucions.³⁵

És cert, però, que els nous reptes han menat a un espai de major complexitat, en què el territori sorgeix d'uns vincles que van molt més enllà de la simple relació entre la ciutat i el seu entorn i la progressiva concatenació de capitalitats, en introduir altres punts de referència en diversos nivells i ubicacions, afavorint així fins i tot una gran diversitat de situacions i combinacions, com ja apuntaven Jean-Marc Offner i Denise Pumain poc abans de cloure's el segle xx.³⁶

Aquest marc canviant no ha fet més que accentuar-se a les primeres dècades del segle XXI. Un recorregut

diacrònic tan llarg, des dels orígens fins a l'actualitat, concatena situacions ben diverses, per bé que manté, sota diferents situacions, un protagonisme permanent de l'encaix entre ciutat i territori per comprendre l'evolució de la regió mediterrània. La continuïtat mostra, sobretot, una gran transversalitat. Amb naturalitat es travessa de la història a la geografia i viceversa, passant per la sociologia i l'antropologia, atenent alhora la preocupació pel patrimoni històric i els valors culturals. Vist així, l'encaix entre ciutat i territori adquireix fins i tot la condició de vector interpretatiu, a manera d'eix que podem assumir i adoptar com a fil conductor amb què tractar de contribuir a la renovació interpretativa sobre les societats mediterrànies.

2. El marc científic de recerca

El 2011, l'Institut d'Estudis Catalans, juntament amb l'Institut Europeu de la Mediterrània i amb el suport de la Unió Acadèmica Internacional, va organitzar un primer seminari internacional encarrilat a analitzar el binomi civilització i desenvolupament a les ciutats mediterrànies. Els termes *civilització* i *desenvolupament* foren adoptats sense entrar en reflexions, especialment de caire antropològic, sobre la seva definició, bé que assumint el primer en el sentit plural i integrador que ja exigia Alfred Weber el 1935,³⁷ i, el segon, amb un contingut dinàmic i alhora mancat de qualsevol sentit teleològic.³⁸ D'aquesta manera, en preguntar-se per la civilització i el desenvolupament propiciat pels centres urbans de manera diacrònica, es fornía un eix plural i transversal per constatar les similituds i dissimilituds compartides en el marc mediterrani per les cultures desenvolupades en el seu si al llarg de la història. La trobada científica propiciada per aquest repte a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans entre el 16 i el 18 de novembre de 2011 fou altament fructífera. En dona mostra la publicació col·lectiva que en sorgí, dirigida

32. Salvador GINER, «Les ciutats industrials i la modernitat», a Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament / Villes méditerranéennes: civilisation et développement*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 237.

33. Pierre GUILLAUME, «Urbanización y envejecimiento de la población en el siglo XX», a Juan SALVAT i Josep M. SALRACH (ed.), *Historia universal*, vol. IX, Barcelona, Salvat, 1980, p. 13-32.

34. Joan VILÀ i Horacio CAPEL, *Campo y ciudad en la geografía española*, Madrid, Salvat i Alianza, 1970, p. 115-154.

35. Vegeu l'estudi de Courtot corresponent a la seva investigació sobre la situació a València a la penúltima dècada del segle XX: Roland COURTOT, *Camp i ciutat a les hortes valencianes*, València, Edicions Alfons el Magnànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1992.

36. Jean-Marc OFFNER i Denise PUMAIN (ed.), *Réseaux et territoires: Significations croisées*, La Torre d'Egues (França), Aube, 1996.

37. «Lo universal se hace concreto en cada lugar. Y, por lo tanto, respeta la dignidad de esas particularidades. Se trata de un entender, de un comprender, de un afirmar lo humano en su diversidad de manifestaciones» (Alfred WEBER, *Historia de la cultura*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1945, p. 451).

38. «La visió que la història era una marxa triomfal cap a l'ideal quimèric de "civilització", cap a la raó imposada per la il·lustració, en què l'estat adquiria el grau d'ens racionalitzador de l'acció social, va perdre volada arran del "descobrimen" per part dels historiadors de les múltiples formes d'agrupació —que no poden ser classificades segons un ordre de perfecció creixent— de què s'ha dotat la humanitat al llarg dels segles, com també dels diversos sistemes simbòlics que defineixen una identitat diferenciada (nacional o de gènere, per exemple) com una "construcció cultura" sotmesa a variacions com l'espai i el temps» (Agustí COLOMINES i Vicent S. OLMOS, «La pluralitat de la història. Concepcions teòriques i praxis historiogràfiques», a Agustí COLOMINES i Vicent S. OLMOS (ed.), *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*, Catarroja i Barcelona, Afers, 1998, p. 59).

per Antoni Riera, Josep Guitart i Salvador Giner, i clarament destinada sobretot a perfilar diacrònicament els models de la ciutat a la Mediterrània.³⁹

Aquesta iniciativa esdevingué un impuls per a tractar d'assolir un marc global de recerca internacional. Així s'assolí gràcies a la Unió Acadèmica Internacional, que el 2015 aprovà el projecte de recerca *Les villes méditerranéennes. Les facteurs de développement. Analyse diachronique, transversale et multidisciplinaire* (UAI-85). Aquest marc científic encabí sis línies de treball, mitjançant les quals es pretenia assolir una visió completa en la interpretació de la ciutat mediterrània: *a)* articulació política i territorial; *b)* morfologia urbana i identitat social; *c)* mobilitat i desplaçament de persones; *d)* dinàmiques econòmiques; *e)* relacions culturals, religioses i diplomàtiques, i *f)* recursos energètics i canvi climàtic. L'obligat destriament de la realitat mitjançant els mètodes d'anàlisi científica imposa aquesta fragmentació analítica com a via per a copsar un conjunt interrelacionat. Per tant, cadascun d'aquests sis eixos s'assumeix com una de les vies de recerca amb què contribuir a un coneixement que no pot ser d'altra manera que global.

En aquest repte, la visió de conjunt sols l'assolirem després d'analitzar separatament cadascun dels eixos implicats. Un cop perfilat el marc global, semblava adient començar per ubicar amb una certa precisió la ciutat en el seu marc físic. Els encaixos entre la ciutat i el territori, les dimensions de la seva repercussió regional i les adaptacions diacròniques fins a afaçonar un cert sentit de continuïtat no poden ser interpretats ni explicats amb rigor sense gaudir d'un marc de recerca científic adient. Per això, l'Institut d'Estudis Catalans contribuí específicament a discernir aquests objectius mitjançant el projecte de recerca triennal «Les ciutats mediterrànies. Els factors de desenvolupament i de progrés. Ciutat i articulació territorial» (PUAI2015-SABATE), a fi de bastir un marc interdisciplinari adient per estudiar, de manera diacrònica, els diferents vessants que interactuen en la relació entre ciutat i regió en l'espai mediterrani.

Dins aquest marc s'organitzaren tres trobades científiques a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans. La primera fou una intensa jornada de treball titulada «Les villes méditerranéennes: les facteurs de développement et de progrès. Analyse diachronique, transversale et multidisciplinaire» i celebrada el 6 de febrer de 2015 entre experts internacionals a fi de copsar les vies de connexió entre els diferents eixos interpretatius. La segona trobada fou el seminari «Ciutats i regions a l'àrea mediterrània. Una comparació diacrònica», celebrat entre el 28 i el 29 de setembre de 2015 i centrat a

analitzar diacrònicament la relació entre ciutats i regions. Aquestes dues reunions científiques aportaren un bagatge conceptual que permeté preparar un escenari de reflexió més ample, amb participació de diversos especialistes de manera interdisciplinària. Així s'implementà en el 2n Seminari Internacional «Ciutats mediterrànies», organitzat, entre els dies 22 i 25 de novembre de 2016, a manera de continuació de l'inicial de 2011, per bé que centrat en l'eix que havien estat ocupant els treballs de recerca recents, tal com ben explícitament indicava el subtítol: «L'espai i el territori».

3. La present obra

El present llibre pretén contribuir a la reflexió científica sobre l'espai i el territori a les ciutats mediterrànies al llarg de la història mitjançant una selecció de les aportacions de diversos autors en el context dels esmentats projectes de recerca i, en la majoria dels casos, exposades i discutides en les referides trobades científiques.

Adoptem, en primer lloc, una perspectiva diacrònica. Per això comencem amb l'aportació de Joan Sanmartí i Marisol Madrid, que aborden el repte d'assenyar l'origen de la ciutat en la Mediterrània protohistòrica. Aquest apamament permet superar vells debats sobre la definició de la ciutat i percebre que va ser en la protohistòria quan la relació entre ciutats i territori s'apoderà de la Mediterrània fins al punt de configurar la base de què partiren ciutats que no sols establiren un clar model urbà i de control del territori, sinó que fins i tot esdevingueren ciutats imperi, com en els reeixits casos de Cartago i Roma.

Precisament Roma ha donat lloc a una civilització identificada amb el Mediterrani i amb el món urbà. *Urbes i civitates*, en la seva diversitat de combinacions, infongueren diferents orientacions als paisatges i territoris, els quals cal analitzar amb cura per fugir de definicions tipològiques sovint assumides per una tradició massa acrítica, tal com analitzen Almudena Orejas i Inés Sastre. El seu estudi, centrat en la Hispània romana, posa de manifest que el territori romà és, sobretot, viu, sorgit d'una permanent i successiva adaptació, perquè no és cap altra cosa que el reflex dels conflictes, desigualtats i relacions entre els diferents components de la societat.

La relació entre ciutat i territori, a mesura que passa el temps, converteix l'espai en un veritable palimpsest. Aquest s'ofereix a l'anàlisi arqueològica que mostra la lògica relació entre ciutat i territori, necessària per a aspectes bàsics com l'abastament, l'administració i la fiscalitat, però per això mateix també palesa l'establiment de límits i fronteres entre les respectives relacions de poder. Així ho posa en relleu Joseph Patrich en una anàlisi de camp arqueològica i cartogràfica centrada en la regió entorn de la Cesarea Maritima fins a l'època bizantina.

39. Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament / Villes méditerranéennes: civilisation et développement*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015.

La difusió de l'islam aporta unes noves dinàmiques de població i d'encaix amb el poder, entre les quals sobresortirà, precisament, l'específica relació entre els espais urbans i les comunitats rurals. Aquestes es basarien, sobretot, en els vessants tributaris i mercantils, tal com Jesús Brufal analitza en el cas de la península Ibèrica en la consolidació andalusina entre els segles VIII i X.

Posteriorment, l'expansió sobre territoris islàmics, segons es visqué al nord-est peninsular a mitjan segle XII, comportà l'aparent paradoxa que conquestes protagonitzades per exèrcits modèlicament feudals menaren a societats presidides per l'empenta urbana, com bé exemplificaren Lleida, Tortosa, Saragossa o València. Els vessants urbanístics i arquitectònics inherents a aquesta dinàmica en la Catalunya Nova són estudiats per Francesc Fitó a partir del cas lleidatà.

Les inversions de les elits urbanes sobre el territori circumdant, la inherent vinculació d'aquest en els aspectes econòmics i socials i la translació d'aquesta dinàmica a models institucionals acaba caracteritzant l'Europa meridional, adaptant-se a les circumstàncies polítiques de cada cas, per bé que sempre acompanyat per l'ample suport de què gaudeix la societat urbana des de tots els vessants ideològics, tal com és exposat per Flocel Sabaté a partir del cas de Catalunya.

A l'est del Mediterrani, la substitució feudal no tingué lloc, i les societats islàmiques arrelaren entreteixint el territori a través, precisament, de destacades ciutats. N'és un exemple excel·lent el sultanat mameluc afermat pel vincle de les capitals sobre les províncies entre el segle XIII i el XVI, tal com exposa Ali Ahmed El-Sayed.

Coetàniament, a l'altre extrem de la Mediterrània, al-Àndalus perviurà fins a la darreria del segle XV, en uns espais meridionals demogràficament molt densos i sota una nítida articulació urbana, ben endreçada sota el dret que s'ha anat adaptant des del segle VIII, tal com estudia Francisco Vidal.

Amb el passat islàmic expressament esborrat, el model polític desenvolupat a Sicília esdevingué un encaix de xarxes de relació entre ciutats i regió d'influència en un territori clivellat per les fractures derivades dels bàndols i les tensions pel poder. Regió i ciutat esdevenen així un específic marc per a l'estudi de societat i poder, tal com analitza Pietro Corrao.

La relació entre regió i ciutat afaïçona el centre recitor, el qual no sols acumula estrats com un palimpsest, sinó que va mudant la imatge. Per això és adient penetrar en aquesta evolució a partir de comparar dues ciutats geogràficament no gaire allunyades, però portadores de tradicions diferents, com són la clàssica Florència i la bizantina Venècia, ambdues abocades a la capitalitat i al protagonisme damunt del Mediterrani que transita de l'edat mitjana al Renaixement, tal com analitza Xavier Barral i Altet.

Territori i ciutat és una combinació que, bàsicament, comporta una projecció per part de la capital

urbana que transforma la zona d'influència fins a identificar-la com la seva regió. El procés de transformació tindrà lloc adaptat a cada realitat espacial i social. Un dels casos més destacats en l'àmbit mediterrani, l'estudi del qual no podríem negligir, és el de Venècia, perquè en els darrers segles medievals la seva puixança comercial l'aboca a controlar els territoris de l'Adriàtic oriental, la qual cosa l'obliga a inserir-se tant en l'espai físic com en el teixit social ja existent en aquests territoris, segons analitza Nada Zečević.

La gestió del territori d'influència comporta, doncs, una específica gestió del poder, és a dir, atendre la comunicació amb què entrelligar ciutat i territori. L'expressivitat i l'ús de les emocions formen part de la gestió del poder. Venècia mateix, a la sortida de l'edat mitjana, basa el control del rerepaís d'influència més immediata, la Terraferma, mitjançant estratègies comunicatives centrades en aplicacions explícites del patronatge o de l'amistat, tal com estudia Claudio Povolo.

La imbricació amb el poder posa en evidència com les estructures territorials es van adaptant a l'evolució política i social. Es pot apreciar en el cas de Catalunya: el llegat de capitalitats i regions teixides a l'edat mitjana s'adapta a la tensa realitat dels segles XVI i XVII, sota l'escenari de la monarquia hispànica, tal com analitza Àngel Casals.

Els importants canvis en les societats del segle XIX no sols tenen una translació, sinó que constitueixen pròpiament un motor en els nuclis urbans, que en nodreixen les noves elits i l'impuls econòmic i social. Això ho explica Jordi Roca a partir de l'exemple de Barcelona.

Ben coherentment, ciutat i territori, capital i regió, deixen de ser pròpiament binomis a fi de mostrar-se ben entrelligats. L'Europa meridional del segle XX veu consolidar veritables regions urbanes, en què els espais físics es jerarquitzen i, conseqüentment, els territoris metropolitans permeten parlar de territoris morfològics. Es dona lloc així a específiques estructures espacials de creixement i morfologies urbanes, com analitza Antonio Font.

La perspectiva no pot ser la simplista visió de la projecció de la ciutat sobre el territori, sinó la generació d'un urbanisme nou, on els factors externs i els interns encaixen en nous models per a articular la convivència, tot assumint, doncs, un repte de gestió pública de l'espai, la ciutat i els habitants que l'ocupen i vivifiquen la societat. És el que ens mostra João Seixas quan, partint del cas de Lisboa, passa a analitzar un conjunt d'actuacions i nous plantejaments que, encarant els reptes de les darreres dècades, han abocat a una veritable recomposició de l'urbanisme meridional.

La ciutat, pròpiament dita, no pot ser cap altra cosa que el reflex de les realitats socials i polítiques en què viu immersa. No es pot jugar a abordar i desenvolupar models urbans si no s'assumeix un plantejament global

en l'estudi polític i social, tal com demostra Francesco Indovina en el seu acurat diagnòstic dels canvis viscuts per les metròpolis a l'Europa mediterrània del 1970 ençà.

La realitat política i social se situa, en definitiva, en la base de les tensions i, per tant, en els marcs de solució dels problemes de les ciutats mediterrànies. Les ciutats del vessant sud del Mediterrani posen en relleu aquesta realitat que les aboca a assumir reptes greus i, per això mateix, engrescadors, com exposa Farouk Tebbal a partir de l'anàlisi de les diferents estratègies globals assumides pels programes de cooperació en els darrers anys.

La ciutat i el territori actuals catalitzaran, doncs, les problemàtiques que més contundentment afecten la societat actual: polítiques i gestions econòmiques neo-liberals, desplaçament de població i immigració, temor i atacs terroristes, inestabilitats polítiques, noves formes de segregació, etc. Nous reptes que comporten nous paisatges urbans, on s'erigeixen murs, s'altera la població i fins i tot s'esborren ciutats. Són transformacions molt dràstiques, que en certs moments permeten parlar d'«urbicides», com exposa, a partir del cas egipci, Mona Abaza.

Les contundents transformacions i canvis recents justifiquen la reflexió i menen a detectar els elements identitaris que permeten mantenir el record del recorregut històric que ens ha portat al present. Atendre, doncs, no sols el patrimoni, sinó també la memòria de les ciutats, de manera cívica i objectiva, esdevé un repte en si mateix, tal com exposa Joan Roca, partint, de manera comparativa, de Barcelona.

En realitat, assumir el passat com un valor esdevé una eina cabdal per a contribuir a corregir malalties de la ciutat actual i, en definitiva, millorar la qualitat de vida dels seus habitants. Atendre el patrimoni, per tant, no és convertir la ciutat en un aparador turístic, sinó ben al contrari, desvetllar diverses fórmules per a revitalitzar les ciutats, és a dir, la qualitat de vida de tots els sectors de la societat que, amb les seves activitats, li donen continuïtat diàriament, tal com exposa Xavier Casanovas.

D'aquesta manera, hem culminat un recorregut cronològic, tal volta agosarat, des dels orígens fins a un present marcat per nous reptes i per nous recursos al

voltant del patrimoni i de la memòria de la ciutat. Aquesta visió diacrònica ens ha confirmat la importància del binomi ciutat i regió al Mediterrani de manera permanent, i podem gosar dir, doncs, que la relació es constata en un llarg període que va de la protohistòria a l'actualitat, gestant així una pervivència basada, en gran part, en la capacitat per a adaptar-se a les respectives circumstàncies. Aquesta constatació mena a posar en valor unes sincronies que podem oferir al diàleg entre experts.

Per això la publicació inclou tres marcs de reflexió, a manera de debats. El primer, introduït per Flocel Sabaté, se centra en la recerca de la definició entre ciutat i regió a la Mediterrània, amb les visions de Francisco Beltrán, a partir de la ciutat clàssica, i de Llorenç Ferrer-Alòs, en els canvis de l'època contemporània, presos així com a moments referents dels canvis viscuts en el Mediterrani.

El segon debat es pregunta pel sentit d'abordar el Mediterrani com una unitat al llarg de la història, just en un moment de globalització, com raona Paulino Iradiel en la introducció. Els seus mots ja inviten a percebre una continuïtat que es pot apreciar no sols en interpretacions historiogràfiques, sinó també en el que Luciano Gallinari exposa com a necessitats sociopsicològiques, per copsar-hi en definitiva un territori real i en clara i recent mutació, com hi afegeix Christiane Stallaert.

Finalment, el tercer debat aborda les problemàtiques actuals de la ciutat mediterrània. A partir de la presentació a càrrec d'Oriol Nel·lo, es perfilen dos àmbits: el demogràfic, exposat per Andreu Domingo; i el marc polític i social, que és canviant, però que en qualsevol cas dona lloc al segle de les ciutats, expressió esperançadora que assenjala un futur d'oportunitats per a les societats encabides, és a dir, per als homes i dones que hi viuen, com exposa Xavier Tiana.

Tot aquest conjunt que ara presentem, fruit dels esmentats projectes de recerca i de la col·laboració entre institucions que ha propiciat les trobades científiques, desitgem que assoleixi un efecte multiplicador en estimular nous treballs d'indagació en un repte que no és cap altre que el d'incentivar el coneixement i el desenvolupament de les nostres societats mediterrànies.